No. १३९६

Title लघुशब्दरत्नम्

Author

Extent १० Age

Subject न्यायशास्त्रं

लघुपाद्धरत्नम्

१३५८

पत्र
७

॥ इति पदयोः संभवेन पदावयवयोरित्यर्थलाभेऽपि वृद्धकार्पणेन मानम् नच पदा
वयववृत्त्याव्यभिचारित्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदर्थलाभः तदनुवृत्तेरुक्तत्वाद्वक्ष्य
कत्वेन सामर्थ्यायोगात् अत एवाह सर्वस्येति तत्सामर्थ्यात्प्रत्ययदायवयवकस्य सर्वे
स्य पदस्य सर्वथेत्याशयः अत एव पदाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागस्य नाम्नः सदा पदत्वव्यप
देशाभावे प्रकृत्या प्रत्ययदायवयवकत्वाभावात् एकार्थीभावेन न्यायेन समुदाये
एव तल्लक्षणेऽश्वगतिः तर्वेत्यादीनां तु न तेषु लायवादेशाः पद्भ्यादेः प्रकृत्याकाङ्क्षां प्रत्या
सत्त्वाभावमाशाय प्रत्ययादि प्रकृतिकस्यैव गत्योनादेशापात् तेनैव कारणेनेतिश्लो
कस्थं तेनेति भक्तत्वहेतुकपदमिति तद्भावः विशिष्टेति सवर्णानां तद्वापदनिष्ठयोर्ज्ञनत्तु प्र
वृत्तिनाष्टपः प्रिगिति तदर्थोऽस्तु नक्तत्वहेत्वाकाङ्क्षाभावः ज्ञाशोभ्याकांक्षितत्वे हेत्वक्ष्ये
कस्याव्याहारस्यापेक्षत्वं तवापि दुर्निवारं शाब्दमर्यादया तेनेलक्ष्यज्ञारो एवान्वय
प्रतीतेः शाब्दमर्यादायागम्येति नचेति ज्ञापकस्य सत्त्वहरिहस्वामित्वनेन शाब्दोऽन्वयः स
मामित्यज्ञाव्याहारः वैपरीत्यं तु नाव्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैव प्रकृ
त्वात्किंच अव्याह तस्योगतुनामं तेनिवेशयति न्यायेनां तद्वेनिवेशेनसमामित्यस्य

१२४ तदर्थकत्वमित्यस्यैवाव्याहारपदार्थत्वेन न सदृशस्याविद्यमानपूर्वकत्वाभावः पूप
उ मारां तु न समानवाक्यस्थमिति भावः अनुषंगेति अनुषङ्गो हि तत्सजातीयशब्दांतर
पा कप्रनाहपात्तस्यैव तदर्थकत्वं वा तत्रोपात्तस्यान्वयाभावेन न समानवाक्यस्थत्वं दूरपदा
२ दमिति भावः एकतिङ् इति एकशब्दो हि तत्र समानवाचीति भावः कोविन्तु पूर्वस्येवेति
अदसोद्रेः पञ्चकत्वमिति पञ्चम्यन्तं तेन कदाचित्पूर्वस्येति तदाप्राप: ह्यपेक्षितमि
ति केचिद्दत्यस देशास्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपि वाच्यम् विभज्यत इति तत्रवासंतास्ये
स्यैकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तावत एव तत्र संबंध इति भावः अनु इति वाच्य पूर्वषष्ठीकं
पञ्चकपदम् कैयटेति गगादन्वामिति सूत्रेहि तेनेदमुक्तम् हेइत्यनुकृष्टैवेति अनु
कत्वं पूर्वोक्त्या सदृत्यादाविवानुवाद्यमिति भावः समुदायेति गगाःश्रा तदंश तामि
त्यत्रैवेति भावः अन्यथा ब्राह्मणराजभोजनन्यायेन प्रत्येकं संज्ञा स्यादिति भावः अन्यथा
प्रत्येकसंज्ञायामभ्यस्तानामिति अनिट्यजादौ लसार्वधातुके अभ्यस्तानामादिरु
दात्त इति तदर्थः। इति अदादिरिति अदादिशब्दः पूर्ववर्तिवाची भाष्ये तु कर्मकत्वारक १२४

स्यात्ति दर्शितेति। तमिवेमं मधुसंपातिजनाः सोयं सद्वदश्यमानस्तमिवात्मानं पश्य
तीत्यभिप्रायेणोक्तं। तत्र व्याख्याताऽयोपि तत्प्रेक्षकाणां पदेकमेकं हंत पश्यतीत्यस्य स्वदर्शि
पतीत्यर्थ इति स्पष्टमेव तत्राविविक्तार्थत्वादज्ञानार्थत्वं वो व्याख्यानम्। निक तत्प्रेक्षकाणाके कर्मशाय राह
मेकं हंतेति पिपिशोकयोर्मधु स्यात्ति दर्शयति तमिवेमभित्यादि पूर्वत्र पदे कर्मत्वीत्यविविक्ता
र्थवाच्यः सामर्थ्यादिति वो व्याख्यानम्। पूर्वस्य विसर्गस्थानिकसस्य स्थानिनः संयोगांतलोपे
पूर्वपूर्वमंतरंगमित्याश्लिष्टेति भावः। पदसंज्ञायामपेक्षत्वेनेति। बहिरंगत्वसूचकनिमि
त्तकेत्यादि। तदपेक्षयाबहिरपेक्षत्वरूपं बहिरंगत्वं प्रबलमिति भावः। प्रागसिद्धमिति
पूर्वपूर्वमंतरंगमित्याश्लिष्टत्वाद्धीपासिद्धत्वेनेत्यादिः स्रतिदेशेनेति विभक्त्याश्र
यस्यैकदेशाविकृतन्यायेन लभ्यास्ते सपर्यः तद्यपूर्वभागे इति काव्यादि शब्दरूप
लक्षणस्य पूर्वभागे पाप्यं तद्रूत्सपर्यः बहिरंगेति। बहिरंगनिमित्तापेक्षत्वरूपव
हिरंगत्वसंसपर्यः। वस्तुतस्तेषामनभिधानमेव पूर्वपूर्वमित्यास्य च पूर्वपूर्वनिमि
त्तकमित्येवार्थ इत्यन्यत्र प्रपंचितम्। कलिमिति पदात्वादन्त लक्षणेति भावः। स्या

धा०२० 115

११५ निवृत्तावप्यवेनापि सिद्धेरिति। उत्वत्वादिति भावः। नन्वत्तदनवच्छेदकपरिभाषया पूर्वस्या

ज पि भेवतत्ता निरनवच्छेदकत्वेनापि तत्सिद्धेः कथं त्वादिति। तेन पदवत्वमिति सूत्रे पञ्चद

श शीति निर्देशैः कथं ननु पातञ्जलवार्तिकादावेतदर्थज्ञापकत्वासंभव इति सूचितम्॥

र प्रागेवेति। अन्तरङ्गत्वादिति भावः। निवर्तेऽपि स्यादिति। अकृतव्यूहपरिभाषया पू

र्वमेव न प्रवर्तेऽपि स्यादिति भावः। अन्तरङ्गे इति। अकृतव्यूहपरिभाषया तु नास्त्येवे

ति भावः। तदेवाह कैयटेत्यादिना भाष्यप्रदीपशिवसूत्रविवरणं कर्त्तव्यमित्युक्तम्॥

अकृतव्यूहपरिभाषयाऽपीति स्पष्टमिति शेषः। नन्वेवं तदिति। अन्तरङ्गोदात्तत्वबाधरूपात् पनि

क्किरवासामर्थ्याभ्यामपवादाभिसंधानेः॥ क्वचित्स्वरदोषे वात्र प्राप्ते इति भावः। इदमद्दुमस्तु

नो निबन्धः। पदव्यवस्थासिद्धमिति निःस्वाभावेऽपि फलं तदित्तिकर्त्तव्ये अस्तु तावदहिरङ्गत्वा

सिद्धत्वात्स्वरस्य पक्षे रोकारस्योदात्तत्वे एव ध्वनितेत्यतः स्तुदन्नुदात्तएवेति भावः॥

निक्करवामिति। व्यत्यय इति पदे हृत्यादिः। ष्टुनाष्टुरिति तावितीति लोपेतरैः सं ज्ञापकं

कार्यमिति भावः। तत्र व्यञ्जनपरत्वाभावे तादृक् तदित्काभावश्चेति दृष्टप्रसंगादि ११५

ति न त्वेकत्वविवक्षायामेकाप्यनाप्यपीति प्रश्लिष्ट निर्देशान्नेत्वम प्रश्लेषपक्षे सामर्थ्यादित्वस्य
वाच्ये काशिके हृस्वादावयवीभावानापत्तेः। तस्मात् प्रश्लिष्टनिर्देशे नानात्वे सत्येव भाष्यस्य ष
म एतेन विभक्त्या विस्तरप्यस्मदादीनामहृस्वत्वविषयपक्षप्रमी त्वमपास्तम एवं हि विभक्त्य
न्तत्वेः पूर्वस्मदाद्यवेटापिसावदसहसंस्यासौ हे ष्यानिवद्भावेनाप्राद्दित्वापत्तेः नि
त्तमिति तिनिर्दि देपूर्वस र्दिष्ट परिभाषा प्रांसस्यां विषयस्य प्रस्तावक्तु मशक्तत्वाच्चेति दिक्। नाप्यत्वादिति। कु
त्वितस्यांतत्वेनमहत्वाप्राप्तेः किंवितस्य हेनवाद्यादितिभावः। नस्मादितिहनादेशागसो
व एवतामितस्यपि वोच्यम। हश्रावे सस्येति तवर्गमित्यादाव तोऽरात्स्यप्यस्याक्वस
र्गीमत्यपि वोच्यम। तत्रैव चारितार्थत्वादिति। सामर्थ्याच्चोत्तं सवीदेशः एवं च योग
विभागेना[illegible] लाभावेन व्यश्रग हरां वेति व्यत्रमहृक्तव्यं तद्धकं प्राक्॥ इति हृ
लंताः पुल्लिंगाः॥ ननु सन्निपातपरिभाषया न लं नस्यादतत्स्राह कपहृति व्यहे
कृते सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वा न दूमित्यादौ जश्त्वं वोच्यम। इति हलंताः स्त्री
लिंगाः॥ अम्मेवेति श्रोशसादिषे ने नैवासिद्धिरिति भावः। त्यदाद्यत्वेनेति नवयेनना

ल
प्रा
र

प्राप्तिन्याये नैनदल्पदापत्तिलापवादत्वेन तत्र कृते कथं तदापत्तिरम। नत्वोपसर्जु
ने एनत्स्वरितार्थः तदापत्त्वेनासद्भूमितिभाष्यासंगत्यापत्तेः। एनदो पुपसर्जने ए
तदप्युक्तसोऽस्तित्वसाहवर्येणाप्रवृत्तेः स्वीकारात्। नत्वननपुंके मितस्वारितार्थम
द्वितीयादिग्रहणस्यैव मप्यस्वारितार्थ्यादितिवाच्यम। ग्राद्व्यात्के हस्ये तत्सा ह
वर्येणास्यापि द्वितीयादिविषये पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्याशयात्। एतत्सर्वं भाष्ये पद्ये
नतत्क्रियते हलापेकदेशघुत्साख्यानितम। स्वमोर्लुकीति। तद्धिषपनलुमस्तितानिषेध्य
वाच्येनस्वारितार्थ्येनुवहिरंगलुग्विषयपतद्वाच्येनमानमितिभावः। वस्तुतस्तु तत्सर्व
मत्रत्यकैयटानुरोधेन तकारोच्चारणसामर्थ्येन नपुंसकलुकीवात्रापि सामर्थ्या
देवैनत्प्रवृत्तेः नववाहिरंगत्वम। लुग्विषयेवहिरंगपरिभाषाप्रवृत्तेः। अत एवैनदा
देशे एतद्विकृतकहत्तनसिद्ध्यतिएनद्विकृतकहतिप्राप्नोतीतिभाष्यसंगच्छते एनद्वि
धानेनैतत्स्थत्रविषयेनलुमतेस्तप्रवृत्तिरितितदापहतिवास्तु तस्मात्प्रमननिव्या
नमेव। अत्रस्मांशंकापांपप्यालक्षणानप्रसक्तेरितिभाष्योक्तेः विपपरसस्तुम्यांमानाभा

भाष्यानुयायिनः

नतु अचः परो यो हलू एव भाष्यार्थ... ...ता लुअज्ग्रहणासा आभ्येन
... ताथा व्याख्याना द्रष्टा नानीत्यत्र नुमभाव इष्ट एवेति । वेफलार्थ
मित्यां शंकाया ... आ ... ओपत्ता विति अजग्रहणे नाइ ... सा पदे इत्यर्थः

वे ह्रस्वे नैन तौ प्रत्ययग्रहण व्याविस्याऽऽहुः अग्रवः परइति नपुंसकस्येति सूत्रे ऽज्ग्रहणं रासो
मवृत्ति नाकस्मा वहुल स्य कल्पविशेषस्ता वमप्रत्ययस्याह गंता ताभि कोध्वी स्ये वासिव्या
एज्जंते च नपुंसक ह्रस्व त्वे नवाकारग्रहणा मेवकुर्यात् अकस्त्रौ मानं वदासिगुना पने
ति ... सूत्रे ह्रिस्व मपानी ति निर्दिष्ट एव काष्ठ तं नीत्या दो कल्प ह जा ते रवः पर त्वा भू
व त्येव कमाऽकर्क शाब्दादौ तु नेति भाव स्तदाह एवमिति एतेन मुज शाब्दा न्नपुंसके शो
नपुंसकस्येति मुजेमिति वन् मरू पामिसप्तात्म मुजेरि त्यात्पानिस्म ला स्यू वैम्रक नौम्र
वः परस्कलो भावेन नपुंसकस्ये त्यस्या प्राप्तेः वस्तु तः कुदीदेः क्विपिन नपुंसके नुमविष
येः न भिव्यानमेव । वार्त्तिकानुरोव्यात् अस्मत्पाभाष्य वार्त्तिक योः फलमेदा पत्तेरि
त्याहुः अत्राकरे इति दीव्यो वेवीटामिति सूत्रे न पदं तसूत्रे व भाष्य के पट पोऽस्य
र्फः संकलन पेति । तत्कलंमंद वोच्यनम् । व तु दशेति । प्रजापर्यानां त्रपासांजहि
त्वा त्मसप्ता ना म नुनासिका वक शाब्दा च तु विंशति रिति । अप्राग वर्त्ति वर्णा विसर्गाह
वात् । विसर्गे तु नानु सिकः अग्रहण त्वा स्येति पर्जन्यदा सेना तर समा म्नायिके ष

प्रा०२० 117
११७

ल
घा
र

वत्सप्रत्ययेः उपपोरिति । पकारादित्वं शारः स्वपदस्य नेन भाष्यव्याप्तिरिक्रमत्त
इति । भाष्यमते वः परो पोऽकालि लक्ष्ये नि प्रकृते वः परः ऽकलवज्ञा ते रभावान्नमो
प्राप्तेः । एवं च तान्यसाध्यमेवेति भावः । इयपत्यभावादिति । निपमेमानाभावादिति
भावः । प्रामादिकमिति । पूर्वत्रासिद्धत्वासिद्धेरिति भावः । इति हलन्तानपुंसकलिंगाः ॥
इत्यादिभिरिति । त्यादिना तत्र तस्येव तदन्तम इत्येकदूति । प्रत्याहृविवीजं किमेतिरुद
त्ति विहितास्य तदिति तस्य तेन नासिद्धिः । कासप्रत्ययादिति विहितास्य रस्त्वा मनत्वे नलुकु
सिव्यात्तस्य तलोपकलोभावः । अनुपसर्गत्वादिति । अवद तत्रेत्यादि भाष्ये तकाराकार
रोन गरुरा । नेतापसर्गत्वाद्वो वाऽन्यत् इति भावः । पदपीति । स्वरादौ न पदत्वमनाता
दात्ताः पच्यत इति काशिका । प्राम । प्रामादिकमिति । न चैव स्वरोऽस्वरिताविति फिट्सूत्रे
रा[illegible]रः स्वरितत्वात् । सनाद्ध होता न स्यः तिरः प्रस्तु विदध्वे न त्यादौ सनात्तिरश्चा अन्तो
दात्तपाठाच्च । निर्मूलत्वाच्चेति । आपुदात्तप्रापकशास्त्राभावादिति भावः । त्रिदशा तादिति
व्यत्ययेन पदभाव इति भावः । अन्तगहत्यामिति मेजन्याकत्ता विशेषपरा त्वदन्तलाभे ११७

कारोर्ष्यहित
नत्र्योस्य
एव
भातेरिति
पाघ्यका
देनप्रो
उक्तचेति
तः कृत्वात्
लिपि
नमतुपः
आगइति
कृ

गुरोत्वन्याय्यकल्पना इति न्याये न प्रधानतादेशो वाक्ये
धोतन्याय्य इत्याशयेनाह गुरोरिति = ५

[illegible] शब्दः स्वरूशब्दश्च स्वरितो भवती तथा यदुक्तं तानः व्यवच्छ
यात्सः ।

मूतनायाभावः योतन्यं पि शाचनेत्यर्थः

स्ति देहस्थादिः तत्रायोत्ति कश्चिद्दर्शागःन्नोपि तत्परिभाषाप्रवृत्तिः। तत्राप्रवृत्तिज्ञाप
कं च तदनित्यत्वमात्रज्ञापकमिति भावः। मन्तमि पमिति। मन्तु शब्दः पोतन्प्रवृत्तिर्निमित्तन
कृत्सकत्तित्रपर्ज्जन्यवत्स्वदत्तरा पूर्वत्सां तदंगत्वात् खेशब्दां तात्पर्यनिव्यानो तदर्थापित्त
स्येत्तत्त्वराष्येतिन्या येन न न न ह्रस्व इति भावः। हलन्त्यपानिनि अनुपसर्जनाद्यिकारे
णावेति। तस्य हि वृद्धेर्ब्राह्मण्यादुर्त्यां एवं च च नोरत्रे त्वत्रेवात्रापितदं तद्विद्विमिति
भावः। जातिश्चानपार्थादिति कृतादिविद्योसंज्ञापदेन हृन्द्रियवत्। स्वतेन तु शब्दप्र
वृत्तिनिमित्तकत्वरूपसंज्ञात्वं गृह्यते। अत एव पूः संज्ञायामित्यादिनावात्पूर्वादिसि
द्धिरिति दिक्। गोत्रं च चरणैः सहेति। लोकतरीत्या कात्यायनपदं पपाठ गोत्रत्वमित्यभिमानेन
पदमः। सहपूजाजातिसाकत्वम प्रसिद्ध त्वमेव वा गोत्रत्वम गोत्रम् मत्वेन्न्यायपक्षपद्का
र्दविपपोऽत्रवाज्यन्तस्त्रीप्रत्ययं जात्यन्तरेवेति। सिद्धान्ते तु जातिरित्यावश्यकमिति चोप
पमः। जातौ संतरेत्युत्ति ब्राह्मण्याद्यगः। जातिकन्यायाम् त्यनेन्याभीर जातौ हस्वपर्यः न
पात्र मन्त्र द्रापामन्त्यैर्गोः जातिकन्या। न तु मन्त्रत्वं तत्रास्ति अत एव मन्त्रत्वमी

९७०२ 118
११८

उ
शा
र

ग्रात्ते इत्येव सिद्धमिति चेत् क्रिं न्नतु शूद्रा इति द्वयन्त एवेति। अतसत्त्वादन्त्यसर्व्वे नैतदि
ति भावः। भाष्यवार्त्तिककारौ तु शूद्रजातिवृत्तित्वेन तां जातिं तत्राश्रोपशूद्रश
ब्दप्रयोग इति शूद्रशब्दार्थे समवेतत्वात् स्त्रीत्वस्य समवायेन टापः प्राप्तिरित्यभि
प्रेत्य वैति। शूद्रशब्दार्थे समवेतस्त्रीत्वेपि शूद्रशब्दादेव टाप् स्यान्न तु तदंता
दिति तदंतविधिं त्वापकत्वापि भाष्योक्तानां संगताः अत एव प्रांशत्वेन मातृजात्या
शोपेशोव ब्राह्मणाद्गास्त्रिपवेषैः न त्रिपात्वे ऽपाशूद्रा स्यान्त्राः न त्रिपवे ऽपशू
द्रा एवेत्युक्तं। तत्र जातिरिस्त्रप्रत्याभावे ऽप्येवं जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटाण्डवत्
शूद्रशब्देन समासेत ततः स्त्रीत्वविवक्षायाममहत्पूर्वेति निषेधेन टाप् स्या
दिति मन्येते महत्स्य त्रावित्तरः बुस्त्यादि तत्पूर्वे ति। मासकतेति श्लोकः। इदं तु
त्पादनम प्राप्तामासिक मा। अत्र तत्र भाष्यं मतेः पद्यातेः कनिवाति। प्रमाणे
ती सम पावानमि स्यास्य वनिपासिद्धि भाष्ये स्य सममवकारादाविस्यस्य ११८

भाष्ये कथमित्यादि सायणेऽपि नः प्रातिपदिकादिति आ... नाव्युत्पादनस्य भाष्य समतत्वे ... त्वादि भवतो ... त्वेनाद्ये पक्षे ... सिद्धं न भूयादि
ति ... विकल्पः आद्ये सिद्धं भवती महतोन्यस्य ... नाव्युत्पादनस्य भाष्य समतत्वे ... त्वादि भवतो ...
ति भावः

आदेशवान्निमित्तप्रत्याख्यानस्य भाष्ये इत्यादेव व्याख्यास्यमानभाष्य-
यथाादेवधा

तत्रैव भाष्ये प्रत्याख्यानात्। स्पष्टः कथेति सूत्रभाष्यस्थे ग्रन्थे स्यादृत्सत्त्वं वा वेति सू-
त्रभाष्यस्थे सर्वोऽप्यारूस्य त्रैवस्वासिद्धिजस्य तो वा ग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्यैव
स्यात् विभाषाग्रहणात् तदभावः तत्राविजेवे स्यन्मेस्प्रतएव च्वी व्याप्तेर्दृव्याप्तेवेति
व्याप्तेः संप्रसारणाभिति वार्त्तिकस्थं भाष्यं संगच्छते प्रमाणं स्येत्यत्र हली सस्थानजा-
दावित्यर्थी स्वस्य पदत्वाराम् सूत्रस्थानिपमार्थ्येपि प्रत्ययलक्षणाकार्ये सुजनमिति दिक्।
निषेध्योनेति वनो न हश इति वार्त्तिके विहितविशेषणस्येदमेव फलमिति भावः। न
वेतदिति। अतो प्रमाणाभेतदिति भावः व्याख्यानमिति उपदेश इति वक्तव्यमिति वदतो
वार्त्तिककारस्येति भावः अनुमानिकोपीति एतदित्स्य नेनत्ते स्तोरनुमानादिति भावः॥
एतद्वाक्य इति अत्रारूढिवीजं तु षष्ठलं नात्वधर्म इति तदाप्रपवव्वीनां नालविव्वि-
हमित्ति सिद्ध इति एवं वान्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थमिति भावः ङीवेति अत्र वृञ्भ्य इति विहि-
ते न अनो पाससौविकप्र इति अन्यतरस्यामिति विभक्तं सूत्रे साग्राप्र इत्यर्थः अनद्य इति सू-
त्रेप्यन्यतरस्यामिति स्यास्यसहादिकप्रलाभोऽन्यथा सानस्यापि विधिरेव स्यात् तदा इति भावः॥

नियम

शा०२० 119

ति ६६

अन उपधेति अन उपधालोपिनो नूपसर्जनस्य बहुव्रीहेरवेत्यर्थः निषेधार्थमिति।
११८ योगविभागेन पक्षे [illegible] प्राप्तस्य ऋन्नेभ्य इति ङीप इत्यर्थः इत्येवं ङीबिति नियमश्चा
स्त्रान्तानि षेध्यम् एवं न प्रवर्तति स्वाभिमानेनेदमुक्तं नेति। अन उपधे स्यास्य नियमत्वेने
त्यर्थः ऋन्नेभ्य इति। अन्यत्रान्यथैव त्यादिः। अन उपधेत्यस्याविव्यापकत्वे इति तदर्थः प्रका
रान्तरस्येनेति। तेनानन्तरत्वं बोध्यमित्ययं गौरवादिति मम तु ऋन्नेभ्य इति प्राप्त
ङीपमनूद्य तत्संनियोगेन रभावमात्रविव्यापकं तदभिभावः ननु वनो रत्वे त्याख्याभयपवि
व्यापकत्वेऽनो बहुव्रीहेरिति अनन्तरवादस्य निषेधकमुत्तमेनेति न्यायेन ऋन्नेभ्य इस
न्नाप्यहलात् किं वेति अन उपधेत्यनेन ङीप्याप्यपि रोद्धुं लभत एवेति भावः किं वैवं बहुव्रे
स्यत्र ऋन्नेभ्य इति ङीवापत्तिः किं च बहुव्रीहेर्वेति वार्तिकस्याप्यपूर्वविव्यापकतापत्त्या
सुपर्वन् शब्दे ङीबापत्तिः सिद्धान्ते त्वन उपधेत्येतस्यापि तङीवनुवादेन रभाव
स्ते तेन विद्यानान्दोषः एतेनास्य पक्षो वाच्यसामान्यविवक्षयोभयवाच्यकमिति पक्ष
श्च परास्तः बहुव्रीहौ वेत्यनेन सुपर्वन् शब्दे ङीबापत्तेरिति दिक् इत्यस्यानन्तराम् ११९

तुनोरत्वेय

त्वयो मय विचित्वा ॐ सात

ति अत्र नोवरूढ्रीहि ङ्ङावुभाभ्यां अनुपसर्जनात [stain] इपत्ययोऽपि नो वेति पाठ्यमिति
भावः यद्याप्यत्र नुपसर्जनादित्यस्य संबन्धो दुर्घटः अत एव वरू[stain]दामानि प्रसज्यपत्तिः क्रा
ता नगरी स्वर्गडीव गृहस्रां वेति [stain]वे नवरूव्री हि वैँ सापि संगृहः । पूर्वी कृ योगविभाग
प्रकारस्तु गृह्यम् तदृति भाष्याशयः इत्यत्र कृमित्यडापसृ ३ । ६ । अतरस्यामिति योगवि
भागकरणाय प्रत्यहृदम् कृमित्यर्थः पूर्वेयोति ऽक्त योगविभागेनेत्यर्थः अकत्विनस्या
दिति तदकारोहि यवतकीत्यादिसिद्धये न प्रयोगसमवायीति भावः यत्नसाध्यप्रवृत्ति ।
एतस्य योगरूढत्वात् यकसाध्यप्रवृत्त्यर्थः एतच्चाकारस्येति सन्निहितत्वा[stain] स्वादिव्य
दिरूपत्वेन प्राधान्याच्चेति भावः तत्रसामर्थ्यादिति कास्पूर्वस्येति शास्त्रसामर्थ्यात्क
कारेणाव्यवधानं स्यात् तेनाकारयोस्त्वेकादेशे कृते १ । ६ । वः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनाक
कारव्यवधानेपि श्रौतमव्यवधानं गृहीत्वा प्रवृत्तिः अकारशब्देनात्र जातिर्गृह्यता
म् तेनैतिकेष्यादावकारद्वयसत्त्वेपि न क्षतिरिति भावः अत एव न यासयोरिति वारिता
र्थम् शिवस्तुरादीन् श्रौतानिवस्तुरादीरुपर्थः अत्राप्याकारस्येति द्वदन्वका पूर्वस्येत्यस्य

प्र०७०

१२० अनुपमानविशेषणतया तन्मात्रव्यावर्तनाप्रवृत्तिरिति वादिनां मते वोध्यम् वचनसा

ल मर्थ्यादिति श्रोतां तन्मात्रव्यावर्तनमात्रस्येत्यर्थः अनुपमानस्येति साक्षादनुपमानविशे

श षणतया वानुपमानस्येत्यर्थः विशेषणतोपि अप्रापीत्यादि पुल्लिङ्गेति अप्रसक्तेरेकमि

र तिश्लेषः अनेन तत्रसूत्रे तत्सिद्धेव ज्ञापकं तं वरोपितात्रैवं वदन्तोपि तत्र पूर्वीपरविरो

ध इति भावः यदि संतरंगत्वेन तस्मान संवं व्यालाभ इत्यर्थः षष्ठीस्थानेयोगे सत्रमाप्येत

दृ इति स्थाने गरुरां व्यर्थमेव तस्मिन् परिभाषा नापेक्षालाभावेन ज्ञापकासंभवात् । क इत्संज्ञा

या मितकृपरिभाषानुपस्थितिस्तु मालादीनां चेति ज्ञापकात् । तद्धि प्रक्षेत्र इति यदुक्तं तत्सेप्र

प्रेत्यारभ्यते अनुवाद इति वा निर्मूलं मन्यादय् कृ परिभाषा च परिभाषणं योर्वचीपत

इत्यव्याहारात् तत्र तस्मात् प्रवृत्तिः अनुवाद इति वत् तद्विषयमेव अतएवाशेषोपि न इत्यस

त्रे पञ्चादिस्वादि परस्य स्थानविशेषणत्वेपि अव्यवच्छेदलाभ इति व्यङ् इति सूत्रे स्वरभा

व्यविनितसंगत इति विभाव्यते तदा साक्षादित्यादिनेवापीत्यस्य कारविशेषणतेति

वोध्यम् तत्र स्पष्टीभवतीति विच्छेदप्रसङ्गेन तद्विशेषणतासंभवादिति भावः अनार्थ १२०

त्वमेवेति ॥ कृतेनान्वयसंभवे ऽकृतेनान्वयायोगादिति भावः ॥ लक्ष्म्याविसंवादमप्याह ॥ रथे
त्यादि तास्मल्लाभादिति कांतास्त्रूलपादिति तु नार्थः ॥ त्रिपकादीनांनिपे व्यस्तव्यर्थवाप
तेः ॥ प्रपवादेहति येन नाप्राप्तिन्याये नवाव्यक विषये तेनैव न्याये नवाध्यासिद्धमिति भावः ॥ प्र
त्यपञ्च्येकेइति प्रत्यये की ऐव प्रकृतन पासयोरिति ज्ञापकात्कादौ प्रत्ययइति नार्थः इति वो
ध्यम् ॥ एवंवापपरस्य प्रत्ययपञ्चक कारपरस्य वा तद्विदस्यर्थः ततत्रसामर्थ्यादापर हांधी
ककारस्य वव्यानं सोऽध्यमेवेति भावः ॥ विगृह्यइति ॥ दक्षिणा पश्वादिति स्पकुः स्वस्य पादि
त्वाबक[illegible] ष्पापिगृह्यो वेनमाह वर्पस्याग मानाभावः ॥ संगृहीतः ॥ द्वाना वादित
स्वकवः सत्वादिति भावः ॥ प्रावारविशेष इति वर्यापस्यापशा दयतीति व्युत्पत्तेः जागह
कइति ष्या नेपदाभावे प्यं तरंगत्वा स्यानसंवंध्यस्मै वलाभ्मनस्य पिवोध्यम ॥ प्रतिपदो
क्तस्पेति ॥ त्रिपामित्याद्यकस्यविहितत्वे त्यर्थः ॥ विधाष्य तदनुपादानात्कांपं तद्ध्याम
हतिविंसमः ॥ दृष्यतीति ॥ तत्प्राप्यादावदर्शनादप्रकृतमः ॥ गृह्यपाविव ततः कइति ॥ नदी
संज्ञास्तत्रक्षप्नाष्पप्राप्तासदादादंते ष्पः ॥ क्विपानसिव्वानादि ॥ उडूकः ॥ ततबहि ष्या

श्री०१० 121
१२१

१२१ ख्यो वित्तपदे ख्यादं तजन्दलोगो विजृंभितान तु क्रियमृत्स्याः । कैपटस्तु मम पातीतिक्रि
अ प मम भमिति निपाति तः अनुज्ञाता देकः के स्या हृत्ति कृस्वकृस्याहृ मृत्लेपि व्वमितमिति
श स्वशाब्द स्यातो विशेषस्यामित्यादिनाभवसुदाहरणामित्यं त्तेन गृह्ये नेतिभावः स्वका
र पामितीति । स्वाशाब्दादत्तं तस्वार्थिके के कृत्वे साव्कुः । न स्येकव अत्तं तस्वार्थिकस्याप्यप
वादः व्याव हाराणा कृति अकवमृ क्वा वै कप्रिकमित्वं व्यावहाराणाकृ सर्पः । ह्री त्वमेवना
हीति स्वा त्वाताबा त्मनि स्वत्रिष्वात्मीये स्वोपाव्यनकृत्तिकोशादितिभावः संज्ञावि
षपकमिति संज्ञापाअपि संज्ञा पूरणेपाव्येति पंवस्मानिषेव्येनभाषितपंकुत्व वा
व्यनादभाषितपंकोत्वेलनेन सिद्धि रितिभावः । अत्तं तस्वार्थिककां तविषयं वेत्य
पिवाव्यमनित्विति तत्र स्त्रीत्वादितिभावः ह पलक्षणामितिमत्वाशब्दसाहचर्ये
णाव्याख्यानेनवशात् तानु पूर्वीकस्ये वै पाशाब्दस्य गृहणाम् अतएवै पाकेनज्ञपू
वैकदाहरणामितिभाष्ये प्येषे स्येवोत्क्रम अन्यथा एतद्धि स्येववदेदितिभावः शङ्का
जिकेति वकुव्रीहिष्टापि ततः स्वार्थिकः क इतिभावः एतेनातः स्थानिकत्वाभावाद प्रा १२१

ष्ठितस्य पाठम् । पदविशेषणत्वेऽत्र इति समुदायस्य भाषितपुंस्कत्वोपपत्तेर्दवपवत्व
दृष्टान्तस्यात्वेन तत्र पदस्यास्य विशेषणतो दोषः स्यादेवेति भावः। ह्रस्वपक्षे तु इति॥
वहुजसस्वदृष्टाजसि स्वबहुपां कपिस्तु पोलु किं प्रत्ययलक्षणेनभागद्वयस्य एवं तत्रा
त समाससंज्ञा यांसमासान्ता इति स्याल्लवलात्वं एवं तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्र
त्ययान्तात समासरूप प्रातिपदिकाभावात्। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वाभावे केनाह इति ह्र
स्वत्वेन नकपीत्ति निषिद्धेऽप्राप्तो मतरस्यामिति ह्रस्वैकपक्षः प्राग्वर्त्तिनः स्वह्रशब्दात् पर
स्यापोऽभाषितपुंस्कोऽच्छितत्वेन तस्थानिकाकारस्यापंविकल्पः। ह्रस्वाभावे तु वहुखे
द्वाकेतीति भावः। प्रांचस्याद्वुरिति। नवाह्नियामित्यस्य ग्रहस्य समासविशेषणत्वान्नात्र दो
षः स्वनुपसर्जनाधिकारे स्यात्तदंतविधेः स्त्रियामित्यस्य स्त्रीप्रत्यय प्रकृतिविशेषणता
या स्वस्त्रापत्तेनादोषात् अत एव स्त्रीवानमति कोतास्त्रतिरच्चीवरीतिसिध्यति प्रांच्यामि
नतद्विशेषणताया प्राप्याः सामस्वनुपसर्जनादिति तु गृहस्य समासस्यैव विशेषणताम् ।
तज्ज्ञापकसिद्धेरेव कौमकारेपसिद्धिः स्वनुपध्या कुंभकारे यो प्यापपदेन कुंभेन समासेपि

प्र०क० 122

१२२ केवलस्यकारस्य प्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यापि स्त्रीत्वेन योगात्ततो ङीपि कुंभे नैकार्थीभूत
स्यापि विशिष्टस्यापदत्वेन योगे तस्या योगस्य वक्तुमशक्यत्वात्तेनापि योगे कदाचित्तत्र ढकि वि
स्त्री प्र ३ शिष्टस्य तन्निरूपितांगत्वाभावेन कुंभशब्दोकारस्य वक्तुमनापत्तेः निरुक्तैकार्थीभाव
स्यैव प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेन मानम्। समुदाये नैकार्थीभावेऽव्ययत्वेनापि तस्यैव सत्वा
त्। न च समुदायान्ङीप्यपि अनुपसर्जन स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कादाचित्का
रीशब्दादुपपत्तिस्तथापीति वाच्यम् एतद्व्यक्तिकारस्यासामर्थ्यादेव तदादिनियमाभावे
नाव्यक्तस्यैव कार्यंवोध्यत्वे तन्न ... नासैव दोषादिति तदाशयो विस्तरस्त्वन्यत्र वोध्य
॥ प्रयोगोपि स्यादिति। दृश्यते तु ङीप्प्रसर्पिः। प्रत्युक्त इति। अनेन निषिद्धे तत्राजागत्सा
त्। तस्यापदसंज्ञा स्त्रीत्यत्र जातिलक्षणङीष्वाच्यनार्थमिति वोध्यम्। अत एवेति॥
न चैवमनुपसर्जनाद्व्यक्तिकारस्यवाकितार्थेनम् लोकस्तत्तदितवाद्व्यक्ता पत्ताकप
पत्तिरिति वाच्यम्॥ लक्ष्यानुसारिव्याख्याने नास्त्रिपामिमस्यगत्त्वमासाविशो
षस्यातत्पापित्तद्वारसासंभवात् तस्मात्तवऊकरूत्वरे स्यैवं व्याख्येयम्॥ १२९
तद्१

संघा क सूत्रं० घोषग्रहणमविकार्थम् ये द: संघोष्ठ्यो घोषोवा वैदंलक्षणम्
गार्ग: हदन्त: पक्ष्मपरात्संघोष्ठ्य- सा सानुलक्षणम्

तत्र तदंतविधिं विनानोपपद्यत इति तत्ता पकं त्रांखि पामित्यस्य प्रकृतिविशेष
णात्तत्ता पकहं चेति वोध्यम तत्त करस्तोणत णात्ति रपि अनेनैवोपसर्जन गृहणा
नोभयोरपि गृहणामित्याण्या पातः। अग्रपाकार्गीमिति। ङीविरूपर्थः तां स्त्रीलिंक इत्यु
के स्तदन्तां गृहणामति रोत्वांडे स्तेव प्रकारः प्रश्लिष्ट इति। तद्धार्त्तिक प्रसाख्या
नापेति पो षः। अभिजिद्विदभृ दित्यादिसूत्रे ऽत्रि पामित्य नुवृत्ते स्तस्य गोत्रार्थक हेपि
न तत्र ङीप्रसिद्धांतेः मीष्टः सपांके ति सूत्रे एतङीष्प प्राप्ता मारापादेकानुवंधक परि
भाषा याअप्रवृत्तागार्गादि पञ्च गृहणामतिभावः एवमितिः अप्रकारः प्रश्लिष्ट
इत्यर्थः। प्रातिपदिकस्तत्रार्थमिति। तत्केनंवङीपतिभावः। नवलिंगाविधावष्ट परि
भाषा पातृसिद्धिः एतत्सूत्रे प्रत्येत तस्मानार्थभाव प्रामारोपनात्पात्ः स्त्री प्रत्ययप्रक
रणोक्तदाणि तेः। सामर्थ्यादेवेति। अप्रातिपदिकत्वेपी तिभावः। दृष्टारस्ता यैद इति ते
नैकाथ्रा देशासिद्धिः। निाकरणीति। अप्रसंज्ञा तावरोध्यन्यायसहवृत्ते तेत्यर्थः। नवेति।
अलुकवपदसूत्रे छान्दसमपि प्रयोगादि भावः। गोस्त्राहति। दृष्टा संप्रयोगात् सूमसोद

अभिजिदादि
भ्योसंते भ्य:
स्वार्थे यञ्स्यात्
अभिजितोप
त्यंआभिजित्य:

८
२

नि॰

९७०१०

[redacted] रूपादिति भावः॥ उग्रं तत्त्वादिति। द्वाभ्यां स्वताभ्यां क्रीतादिप्रातेत्यादौ निषेध स्व
१२२ स रतादृशे त्रयाहि क नोल्लक्तं बद्धमिति प्रपरिमाणाभ्वेष्येन तयोगि हत्यानि प्रमाण्ये भून्मा
शा नस्यावै हि स्तकं वस्यापोरवेति तेनाम व्रात्यमानेद्वि पलीद्वि निष्क्रीत्यादिस्ताद्विः। एकतत्त्वा
र दिति। एवं तत्र वाक्यार्थबोधोत्तरं येन विधिविरस्यास्य प्रवर्तेत तत्कालेषु कतत्त्वात्तेन्न
123 वहं वृत्तेजाते पश्चात्तदत्त विध्यावपि दूनक्षा पारं मानाभावइति भावः। इहापीति
इहैवेत्यर्थः। सिद्धातादिति बोधकत्वं प्रमाणादण्डादिकार्यप्राग्भवस्तु ति पर्यनुमा
नमिति न तस्योत्थमानत्वमिति भावः। प्रमाणोवर्तत एवेति। परिच्छेदकेवर्ततेइत्यर्थः
तत्त्वमर्वादिति। कत्रिक्षभावादित्यर्थः। इपक्षवोल्लुगात्ति। तत्स्यापभावः। आपामोदे
यं तत्त्वाद्विविच्यमात्ति पर्यनु क्षेत्र उन्मानं वत्तुलादावारोप्य येन मीयते तदिदं वावि
निगमनात्विहादिति प्रमाणावाधिकाभावेनेति। तिपर्यनुमानस्यैव प्रमाणत्वात्। तिपर्य
नुमानस्यैवापामपदेन प्रमाणालक्षणो गृहीत्वा नत्वनुमानस्य उत्थमानोकलो
मानमित्युक्तेरितिभावः। इहि गोत्त्वलिंगितस्पशोपि प्रमाणादस्यनन्वर्तत एवेति तात्पर्यम्॥ १२२